

УДК 372.461–057.874:37=161.2

Н. М. Сіранчук,
кандидат педагогічних наук, доцент
(Рівненський державний гуманітарний університет)

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЄВИХ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розкрито поняття "мовленнєві творчі здібності", обумовлено показники та рівні розвитку мовленнєвих творчих здібностей, проаналізовано результати досліджень закордонних учених відповідно чутливого періоду розвитку мовленнєвих творчих здібностей. З'ясовано психологічні та психолінгвістичні передумови розвитку мовленнєвих творчих здібностей у молодших школярів.

Ключові слова: мовленнєві творчі здібності, мовленнєва творча діяльність, показники мовленнєвих творчих здібностей, рівні розвитку мовленнєвих творчих здібностей.

Постановка проблеми. Мета державної освітньої політики полягає у створенні умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, вихованні покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя [1]. Дослідження формування у молодших школярів мовленнєвих творчих здібностей розглядається в контексті проблем шкільної мовної освіти в Україні, головними аспектами якої є забезпечення пріоритету української мови як державної, створення умов для розвитку особистості школяра з перших років навчання, оскільки саме в цей час закладається основа життєтворчості. Творча особистість визначається як особистість, що має "...здібності, мотиви, знання і уміння, завдяки яким створюється продукт, який відрізняється новизною, оригінальністю, унікальністю" [2].

Подано наукове бачення здібностей як індивідуально-психологічних особливостей, що відрізняють одну людину від іншої, від яких залежить можливість успіху діяльності, а також науковий погляд на обдарованість як на якісно своєрідне поєднання здібностей (індивідуально-психологічних особливостей), від якого також залежить можливість успіху в діяльності [3], та розуміння поняття "задатки" як природжених анатомо-фізіологічних особливостей організму, до яких відносяться особливості будови головного мозку, органів чуття і руху, властивості нервової системи, якими організм наділений від народження, оскільки задатки є лише можливостями і передумовами розвитку здібностей, але ще не гарантують, не зумовлюють появи і розвитку тих або інших здібностей. Означені аспекти створюють підґрунтя для формування мовленнєвих творчих здібностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку мовленнєвих творчих здібностей привертає увагу багатьох учених. Зокрема вона була предметом дослідження О. Амацьєва, Е. Белкіної, А. Богуш, Н. Ветлугіної, Н. Гавриш, О. Дронової, Т. Комарової, Т. Козакової, Н. Сакуліної, О. Ушакової, Н. Фесюкової, В. Ягупкової та ін.

Теоретичними засадами формування у молодших школярів мовленнєвих творчих здібностей виступають: концептуальні моделі творчості зарубіжних (Дж. Гілфорд, Є. Торренс, Д. Рензулі, Г. Сміт та ін.), вітчизняних (І. Волощук, О. Дяченко, О. Матюшкін, В. Петровський, А. Шумилін та ін.) учених; технології різних видів навчання (проблемного, розвивального, прямого й опосередкованого) у прогресивних особистісно-орієнтованих моделях взаємодії учасників освітнього процесу (Д. Белухін, І. Бех, В. Давидов, Т. Ільїна, Б. Коротяєв, Т. Кулікова, І. Лернер, М. Махмутов, С. Подмазін, О. Усова); принципи організації мовленнєвої діяльності (М. Алексєєва, А. Богуш, Ф. Сохін, О. Ушакова, Л. Федоренко, В. Яшина); педагогічні умови розвитку і керівництва творчістю дітей (Є. Белкіна, Н. Ветлугіна, Н. Георгян, О. Дронова, Т. Казакова, В. Моляко, Н. Орланова, О. Пищухина, Т. Рубан, Л. Таніна, К. Тарасова, О. Ушакова, А. Шибицьката та ін.).

Мета статті. Виявлення психолого-педагогічних, психолінгвістичних і методичних передумов щодо вирішення важливих питань з розвитку мовленнєвих творчих здібностей молодших школярів.

Виклад основного матеріалу. Багатоаспектність і складність проблеми формування у молодших школярів мовленнєвих творчих здібностей зумовили її розгляд з різних позицій: *мовно-мовленнєвої* – вивчення проблем мовної прагматики, аналіз цілей, мотивів, настанов учасників комунікації, які суттєво визначають особливості мовленнєвого продукту (Г. Богданович, В. Бондарко, А. Вежицька, С. Верещагін, Т. Винокур, М. Всеволодова, І. Голубовська, Ю. Караулов, В. Кононенко, В. Костомаров, В. Красних, О. Кубрякова, Л. Мацько, О. Митрофанова, Н. Озерова, Р. Ратмайр, О. Шмельов та ін.); збагачення словникового запасу учнів на різних етапах мовленнєвого розвитку (Н. Гавриш, Н. Голуб, Л. Кулібчук, Т. Коршун, В. Тихоша та ін.); культура мовлення (Н. Бабич, Б. Головін, О. Горошкіна, В. Костомаров, Л. Мацько та ін.); психологічні засади розвитку мовлення (Л. Виготський, М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонтєв, О. Лурія, І. Синиця); функціонування текстів художнього стилю (Л. Варзацька, О. Караман, Л. Мацько, В. Мельничайко, М. Пентилок та ін.); розробка мовного компонента загальноосвітньої підготовки учнів (О. Біляєв, М. Вашуленко, Л. Мацько, Н. Пашківська, М. Пентилок, К. Плиско, О. Хорошковська та ін.);

комунікативний аспект вивчення мови (А. Богуш, Л. Варзацька, Н. Гавриш, В. Капінос, Т. Котик, С. Караман, Т. Ладиженська, В. Мельничайко, М. Пентилюк, К. Пономарьова, М. Стельмахович та ін.).

Значний внесок у розробку теорії здібностей зробив Б. Теплов. Він довів, що здібності виявляються в динаміці набуття і формування знань, умінь та навичок в умовах конкретної діяльності. Однак, здібності не тотожні діяльності і не зумовлені лише психологічними утвореннями, якими є знання, вміння та навички. Від здібностей залежить якість виконання діяльності, її успішність і рівень досягнення мети діяльності. Поняттю "здібності" передують основні ознаки цього поняття. Б. Теплов виокремив три основні ознаки здібностей [3: 20]: здібності – це індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої, вони мають психологічну природу і варіюють від одного індивідуума до іншого; здібності – це не будь-які індивідуальні особливості, а лише ті, які відносяться до успішності виконання конкретної діяльності; здібності не є лише психологічним утворенням (знання, вміння, навички), що вироблені в конкретній людині.

Отже, враховуючи вищеперераховані ознаки, визначаємо поняття "здібності".

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, які є умовою успішного виконання тієї чи іншої продуктивної діяльності.

Акцентуючи увагу на визначенні цього поняття обґрунтовуємо загальне правило щодо сутності розвитку людських здібностей. *Здібності виявляються лише в діяльності, а саме в такій, що не може здійснюватися без цих здібностей.*

З огляду на зазначене, *під мовленнєвими творчими здібностями ми розуміємо індивідуально-психологічні особливості особистості, які є умовою успішного виконання мовленнєвої творчої діяльності.*

Мовна здібність – одне з ключових понять психолінгвістики, введене О. О. Леонтьєвим й розглядається як функціональна система, що формується в процесі онтогенетичного розвитку в діяльності спілкування [4]. Психолінгвісти вважають, що рівні мовної здібності відповідають рівням системи мови, зокрема, виділяють фонетичний, лексичний, граматичний, семантичний рівні в механізмі мовленнєвої діяльності. Головна психолінгвістична закономірність в розвитку мовлення полягає в тому, що дитяче мовлення, а значить і мовленнєва здібність, *розвиваються на основі формування граматичних і семантичних узагальнень* в процесі предметної діяльності та спілкування. Мовна здібність розглядається як ієрархічно організована система одиниць і правил їх функціонального використання [5].

До показників добре розвиненої мовленнєвої творчої діяльності в початкових класах відносимо вміння використовувати в мовленні:

- *фонетико-словотворчі показники* (алітерацію і різноманітні префікси з емоційним забарвленням, суфікси на означення згрубілості та пестливості);
- *лексико-семантичні показники* (багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми);
- *синтаксичні показники*: прислів'я, приказки, крилаті вислови; фразеологізми (ідіоми);
- *тропи* (епітет, порівняння, метафору, уособлення, гіперболу);
- стилістичну фігуру – риторичне запитання;*
- *елементи інтонаційної виразності.*

(У визначенні показників мовленнєвої творчої діяльності враховувались результати дослідження З. Т. Франко.)

Однак, показники мовленнєвої творчої діяльності ми не можемо відокремити від загально комунікативних умінь, до яких відносимо вміння: визначати тему висловлювання і дотримуватись її меж; будувати висловлювання відповідно до його мети, основної думки та адресата мовлення; використовувати вагомні докази і факти для розкриття теми та основної думки висловлювання; будувати висловлювання послідовно (встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між фактами і явищами, робити узагальнення й висновки); добирати тип і стиль мовлення залежно від мети і ситуації спілкування; використовувати різноманітні мовні засоби відповідно до типу, стилю, жанру висловлювання; удосконалювати висловлювання (коректувати усне й редагувати писемне мовлення).

У процесі навчання і виховання підростаючого покоління найважливішим моментом є *сензитивний вік*, який сприяє формуванню тих або інших здібностей. Це властивий віковому періоду дитини оптимальний термін формування певних психологічних властивостей і психічних процесів. Передчасне або пізніше щодо цього періоду навчання недостатньо ефективне і може несприятливо вплинути на розвиток психології дитини. Для розвитку, наприклад загальних здібностей, середній сензитивний вік становить період 6-7 років від народження.

Аналіз досліджень зарубіжних психологів (А. Anastasi, А. Binet, F. Ruch, S. Porteus, L. Thurstone та ін.) доводить, що сензитивний період розвитку лінгвістичних здібностей у дівчат та математичних здібностей у хлопців припадає саме на молодший шкільний вік. Так, F. Ruch довів, що дівчатка відрізняються швидкістю читання, а також виконанням тестів на знаходження протилежності, аналогії, завершення речень, оповідань. Написаний за один і той самий час твір, що писали дівчатка, за кількістю слів, виявився довшим, аніж той, що писали хлопчики. У початковій школі це складало в середньому 86 % від слів використовуваних дівчатками, а у хлопчиків середньої школи – 83 % [6: 150].

Дослідження L. Thurstone показали більший успіх дівчаток в швидкості мовлення і завданнях на володіння технікою мовлення, ніж в тестах на лексичний запас, розуміння мови і вербальне мислення [7].

Здібності, що забезпечують життєдіяльність людини та її розвиток у соціальному середовищі, поділяють на дві групи: *загальні та спеціальні інтелектуальні здібності*.

Загальні здібності – це система індивідуально-вольових властивостей особистості, що забезпечує продуктивність в оволодінні знаннями, уміннями та навичками за умови різних видів діяльності. Основа розвитку загальних здібностей закладена в психологічних процесах. Оволодіння певними розумовими операціями (аналіз, синтез, класифікація, систематизація, абстрагування) починається в дитячому віці. Наприклад, відповідне навчання забезпечує здатність третьокласників вирішувати абстрактні завдання. Однак, широкий діапазон індивідуальних відмінностей призводить до того, що деякі діти володіють таким мисленням уже в 10-11 років, а інші не здатні до цього і в дорослому віці.

Спеціальні здібності – це така система властивостей особистості, що допомагає досягти високих результатів у будь-якій спеціальній діяльності, наприклад, музичній, літературній, образотворчій, сценічній, математичній, спортивній, військовій та ін.

Як загальні, так і спеціальні здібності взаємопов'язані. Загальні здібності розвиваються одночасно з розвитком і формуванням пізнавальних (психічних) процесів (відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мова, мислення, увага). Зрозуміло, формування спеціальних здібностей неможливе без загальних здібностей індивіда.

Вивчаючи мовленнєві творчі здібності, ми встановили, що для успішного виконання мовленнєвої творчої діяльності необхідні:

1) активне, позитивне ставлення до рідної мови та літератури і схильність вивчати її, що переходить на високому рівні розвитку у захопленість; 2) деякі характерологічні риси, передусім, працьовитість, організованість, самостійність, цілеспрямованість, наполегливість, а також інтелект; 3) сприятливий психічний стан під час мовленнєвої творчої діяльності; 4) певні мовно-мовленнєві та літературні знання, вміння й навички; 5) певні індивідуально-психологічні особливості в сенсорній і розумовій сферах, що відповідають вимогам мовленнєвої творчої діяльності.

Здібності можна розрізнити за ступенем їх прояву в тій чи іншій діяльності. Розрізняють чотири рівні здібностей: репродуктивний, творчий, високий, найвищий.

На *репродуктивному рівні* людина формує вміння засвоювати знання, оволодівати діяльністю за запропонованими зразками (наприклад, уміння виконати мовно-мовленнєві вправи, написати переказ тощо).

На *творчому рівні* людина створює нове, оригінальне. Спершу у репродуктивну діяльність включаються елементи творчості, новизни. Ці елементи розвиваються, удосконалюються, на основі чого формується творча діяльність. Таким чином, кожна репродуктивна діяльність включає елементи творчості, а творча діяльність включає репродуктивні елементи.

На *високому рівні* здібностей діяльність відрізняється принциповою новизною, оригінальністю підходу до вирішення проблемних завдань і т. ін. Люди, які мають такий рівень здібностей, талановиті (здібності у них на рівні таланту).

Найвищий рівень розвитку здібностей передбачає створення людиною чогось оригінального, нового в галузі наукових досліджень, виробництва, мистецтва, літератури та ін. Люди, що відповідають такому рівню розвитку здібностей – *геніальні*.

Задатки – це первинна природна основа здібностей, ще не розвинених, але таких, що виявляються за перших спроб діяльності. Дуже важливо якомога раніше виявити задатки дітей для того, щоб доцільно формувати їхні здібності, не пропустити сензитивний вік. Залежність розвитку здібностей від задатків вивчає психологія індивідуальних відмінностей. Г. Анастасі зауважує, що індивідуальні відмінності породжуються численними і складними взаємодіями між спадковістю індивіда і його середовищем [8].

Розрізняють *два види задатків: вроджені (природні) і набуті (соціальні)*.

Вродженими задатками називаються такі, які виявляються вже при народженні дитини. Навіть діти-близнюки, незважаючи на схожість загальних рис, відрізняються один від одного психічними станами і стилем поведінки, що пояснюється не лише впливом середовища, а й впливом спадковості та генетичним кодом.

Набуті задатки розглянемо на прикладі мовленнєвих творчих здібностей. Так, для того, щоб опанувати мистецтво написання творів, необхідно обов'язково оволодіти елементарними знаннями з лексики, фонетики, графіки, граматики, орфографії, морфології, синтаксису, стилістики. Ці елементарні знання з української мови стосовно вищих мовленнєвих творчих здібностей (текстотворення) будуть виступати як задатки. Здібність до спілкування багато в чому залежить безпосередньо від впливу зовнішнього середовища, а задатки до цих здібностей соціально зумовлені.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, мовленнєві творчі здібності відносяться до спеціальних інтелектуальних здібностей, що являють собою індивідуально-психологічні особливості особистості, які є умовою успішного виконання мовленнєвої творчої діяльності. Період сензитивного розвитку таких здібностей має статево відмінність. У початкових класах лінгвістичні здібності дівчаток

значно вищі ніж у хлопчиків. До показників встановлення рівня розвитку мовленнєвих творчих здібностей у початкових класах відносимо: *фонетико-словотворчі, лексико-семантичні, синтаксичні*, а також *тропи, стилістичну фігуру – риторичне запитання та елементи інтонаційної виразності*. Звичайно, зазначені показники не можна відокремлювати від загальних комунікативних умінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Національна доктрина розвитку освіти. – К. : Шкільний світ, 2001. – 100 с.
2. Бублій О. А. Розвиток творчих здібностей учнів / О. А. Бублій // Нива знань. – 2005. – № 3. – С. 30–32.
3. Теплов М. Б. Избранные труды / М. Б. Теплов. – М. : Просвещение, 1971. – 99 с.
4. Шахнарович А. М. Языковая способность / А. М. Шахнарович // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 617 с.
5. Шахнарович А. М. Детская речь / А. М. Шахнарович // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 131–132.
6. Ruch F. M. The differentiative effects of age upon human learning / F. M. Ruch // J. Gen Psychol., 1934, 11. – P. 261–286.
7. Thurstone L. L. The differential growth of mental abilities / L. L. Thurstone. – Chapel Hill, N.C., Psychometric Laboratory, University of North Carolina, 1955. – 50 p.
8. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении / А. Анастаси ; [пер. с англ.]. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО – Пресс, 2001. – 752 с.
9. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
10. Binet A. Methodes nouvelles pour le diagnostic du niveau intellectuel des anormaux / A. Binet, Th. Simon // Annee Psychologique, 1905, 11. – P. 191–244.
11. Porteus S. D. The measurement of intelligence : 643 children examined by the Binet and Porteus tests / S. D. Porteus // Educ. psychol., 1918, 9. – P. 13–31.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Natsional'na doktryna rozvytku osvity [The National Doctrine of the Education Development]. – K. : Shkil'nyy svit, 2001. – 100 s.
2. Bublik O. A. Rozvytok tvorchykh zdbnostey uchniv [The Development of Children's Creative Abilities] / O. A. Bublik // Nyva znan' [Field of Knowledge]. – 2005. – № 3. – S. 30–32.
3. Teplov M. B. Izbrannyye trudy [Selected Works] / M. B. Teplov. – M. : Prosveshchenie, 1971. – 99 s.
4. Shakhnarovich A. M. Yazykovaya sposobnost' [Language's Abilities] / A. M. Shakhnarovich // Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar' [Linguistic and Encyclopedic Dictionary] / [gl. red. V. N. Yartseva]. – M. : Sov. entsiklopediya, 1990. – 617 s.
5. Shakhnarovich A. M. Detskaya rech' [Children's' Speech] / A. M. Shakhnarovich // Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar' [Linguistic and Encyclopedic Dictionary] / [gl. red. V. N. Yartseva]. – M. : Sov. entsiklopediya, 1990. – S. 131–132.
6. Ruch F. M. The differentiative effects of age upon human learning / F. M. Ruch // J. Gen Psychol., 1934, 11. – P. 261–286.
7. Thurstone L. L. The differential growth of mental abilities / L. L. Thurstone. – Chapel Hill, N.C., Psychometric Laboratory, University of North Carolina, 1955. – 50 p.
8. Anastazi A. Differentsial'naya psikhologiya. Individual'nye i gruppovyye razlichya v povedenii [Differential Psychology. Individual and Group Differences in the Behavior] / A. Anastazi ; [per. s angl.]. – M. : Aprel' Press, Izd-vo EKSMO – Press, 2001. – 752 s.
9. Goncharenko S. Ukrayins'kyu pedagogichnyy slovnyk [Ukrainian Pedagogical Dictionary] / S. Goncharenko. – K. : Lybid', 1997. – 376 s.
10. Binet A. Methodes nouvelles pour le diagnostic du niveau intellectuel des anormaux / A. Binet, Th. Simon // Annee Psychologique, 1905, 11. – P. 191–244.
11. Porteus S. D. The measurement of intelligence : 643 children examined by the Binet and Porteus tests / S. D. Porteus // Educ. psychol., 1918, 9. – P. 13–31.

Матеріал надійшов до редакції 14.08. 2014 р.

Сіранчук Н. Н. Психологические и психолінгвістическіе основи розвитку речевих творческих способностей у младших школьников.

В статтє раскрыто понятіє "речевые творческие способности", обусловлены показатели и уровни развития речевых творческих способностей, анализируются результаты исследований зарубежных ученых касательно сенситивного периода развития речевых творческих способностей. Выяснены психологические и психолінгвістическіе предпосылки развития языковых творческих способностей у младших школьников.

Ключевые слова: *речевые творческие способности, речевая творческая деятельность, показатели речевых творческих способностей, уровни развития речевых творческих способностей.*

Siranchuk N. N. Psychological and Psycholinguistic Bases of Junior Pupils' Speaking and Creative Abilities Development.

The article discloses the notion "speaking creative skills", justifies indicators and levels of speaking creative abilities, analyzes results of foreign scientists' researches concerning the sensitive period of the speaking creative skills development. Psychological prerequisites of the junior pupils' speaking creative skills development are clarified. Speaking creative skills refer to the special intellectual skills that are personal individual psychological peculiarities, which are the condition of the successful speaking creative activity execution. The period of the sensitive development of such skills has the sexual difference. In the elementary classes girls' linguistic skills are higher than boys' ones. Indicators, determining the level of speaking creative skills development in the elementary classes, include: phonetical-wordforming, lexical-semantic, syntactic, and also tropes, stylistic figure – rhetorical questions and elements of the intonational expression. Obviously, the mentioned indicators should not be separated from the general communicative skills.

Key words: *speaking creative skills, speaking creative activity, indicators of speaking creative skills, levels of speaking creative skills development.*